

Світлана Сторожук

СТОРОЖУК Світлана Володимирівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України. Коло наукових інтересів — філософський зріз національних проблем в українській та зарубіжній суспільно-політичній думці.

УКРАЇНСЬКА «НАЦІОНАЛЬНА» РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

У статті проаналізовано місце та націотворче значення української національно-визвольної війни XVII ст. в українській та європейській історії.

***Ключові слова:** нація, «неісторична» нація, «історична» нація, національна революція, соціальна революція, народна свідомість, національна традиція.*

Історія у деякому сенсі є священною книгою буття народів, адже саме вона дає змогу пояснити сучасне та передбачити майбутнє. Однак, розкрити таємниці приховані в історії, можна лише вивчаючи її критично, відшукуючи у досліджуваному минулому правди. Саме тому, з відродженням української державності стає надзвичайно актуальним переосмислення місця української історії у світовій. Одне з центральних місць тут посідає реконструкція реального місця давно оміфотвореної історії української козацької держави, що «випередила» Французьку революцію і стала першою новітньою демократичною нацією в Європі.

Ця проблема вже неодноразово піднімалися українською історичною та історіософською наукою. Її вирішення про-

водилось у межах певної теоретичної конструкції, загальних принципів якої дотримувався той чи інший дослідник, що інколи зумовлювало пошук аргументів на обґрунтування теорії, а не історичної правди. Це чітко демонструють основні підходи української історичної та історіософської думки, зокрема зарубіжної, зокрема, народницький (М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Шелухін), консервативний (В.Липинський, О.Назарук, С.Томашівський, Д.Дорошенко, В.Кучабський) та національно-державницький (О.Бочковський, В.Старосольський, С.Дністрянський, О.Ейхельман, С.Рудницький).

Зробити своєрідний синтез теоретичних надбань української зарубіжної історичної думки намагався український канадський історик І.Лисяк-Рудницький, праці якого спрямовані виявити ті елементи культури, які у своїй сукупності та взаємопов'язаності й витворили самобутню українську націю. Останню, вчений розглядає як «неісторичну», оскільки вона аж двічі пережила розрив своєї національної екзистенції: вперше після Люблінської унії XVI ст., а вдруге у кінці XVIII ст., тобто після занепаду української козацької держави.

В цілому погоджуючись з методологічними орієнтаціями І.Лисяка-Рудницького, на засадах яких він здійснює аналіз становлення української нації та державності, у даному дослідженні ми дистанціюємося від питань про джерела української державницької традиції, оскільки це потребує окремого повноцінного аналізу, і зосереджуємо свою увагу на аналізі специфіки (національності та соціальності) одного з центральних етапів становлення української нації та державності — історії української козацької держави.

Питання про витоки української нації сьогодні є досить дискусійним. Пошук шляхів розв'язання проблеми тяглості української державності у більшості українських дослідників спирається на висхідний постулат — ми є український народ,

першими проявом національної окремішності якого було утворення Української держави Війська Запорізького під проводом гетьмана Б.Хмельницького, яка стала продовженням занедбаної державницької традиції часів Київської Русі. Дана думка виразно висловлена словами В.Липинського «Знищений татарськими лихоліттями центр руської держави був відбудований фізичною колонізаційною силою української степової козачини...об'єднанням цілої землі української і сполученням духовної і фізичної енергії нації завершувався переломний процес формування української нації і відбудови в нових українських козацько-шляхетських формах старої Руської варяжсько-князівської Держави» [2,с. 229].

Зародження нової еліти пов'язується з «неісторичністю» української державної традиції, яку ряд дослідників намагається реконструювати шляхом компаративного аналізу матеріальної та духовної культури елітарних прошарків Київської Русі та козаччини, оскільки їх поєднував лицарський кодекс поведінки, родинний принцип влаштування ватаг, культ меча, шаблі та коня. Спільними є також і покровителі: Марія Покрова, Св. Юр та зовнішність: оселедець, вуса, гоління бороди, червоний колір стягів, зброї, одягу. На основі наведених рис учений приходить до висновку, що історичну тяглість державної традиції забезпечувала й українська шляхта, яка у «темні» (XIII-XIV ст.) віки української історії трансформувалась у козацьку старшину, передавши козацтву традиції княжого Києва, забезпечивши українській історії неперервну тяглість [1,с. 145].

Однак, науково більш коректною видається точка зору М.Грушевського, який фактично нівелює значення попередньої давньокіївської традиції, як атрибута легітимності козацької влади. Натомість докладно говорить про існування старої польської державницької традиції, яка виступала серйозною перепорою на шляху становлення нового соціального та політичного устрою.

Дискусії щодо витоків, традицій та легітимності козацької влади не вщухають до сьогодні. З новою силою постає також запитання про «національний» вимір Хмельницької війни, а відповідно і про її місце у світовій історії.

Ця проблема закорінена у тривалому домінуванні народницької історичної традиції, представники якої вважали польсько-козацькі війни XVII ст. змаганням між аристократією та простим народом. Проте, таке розуміння тих подій є дещо спрощеним, адже «по-перше, в лави козацтва вступила чимала кількість дрібної української шляхти; козацька старшина була великою мірою такого походження. По-друге, козацтво як цілісність прагнуло до створення стану відмінного від селян. Козацька держава, яка постала від часу революції 1648 р., створила станове суспільство, а козацька старшина в XVIII ст. перетворилася на нову спадкову земельну аристократію» [5, с. 89].

З іншого боку, народницький підхід фактично нівелює наявність в українців національної свідомості в період так званої «визвольної» війни. Це ставить під сумнів саме поняття «національно-визвольна війна». Головним аргументом у даному відношенні, виступає думка про те, що під час війни українці не стільки стверджували власне буття, скільки руйнували домінування польського елементу. Сила руху «від Польщі» не супроводжувалась такою ж силою визначеності позитивної мети — «куди саме» повинен здійснюватися рух українства. Це зумовлено низьким рівнем визначеності відносно самих себе, свого «Я», інфантильністю національної свідомості, представники якої гарно розуміють чого вони не бажають і, зазвичай, під це небажане підпадає єдино реальне. Однак відчуження від небажаного, опір йому чи навіть руйнування не супроводжується ясним розумінням того, чого людина воліє досягти [10, с. 172]. оскільки сьогодні прямих свідчень національної свідомості українських козаків немає, ми можемо припустити, що «національність була ретроспективно приписана українським козакам XVII ст.» [4, с. 55].

З такою точкою зору не може погодитись І.Лисяк-Рудницький. У своїй роботі «Дослідження козацької історії» він прямо стверджує, що «Немає найменшого сумніву, що українці XVII ст. були цілком свідомі своєї відмінності від турко-татар, поляків і москалів. Ця свідомість, звичайно, виражалася у формах і висловах, відповідних для того часу; часто, наприклад, через ототожнення з релігією або захист корпоративних «прав і вільностей» представницької суспільної верстви» [4, с.55]. І.Лисяк-Рудницький не заперечує, що спочатку польсько-козацький конфлікт був головним чином соціальний, проте згодом він здобуває також і національний вимір. Це зумовлено зміною традиційного українського провуду, який переходить до козацької верстви: козаки надають військову допомогу для відновлення ієрархії православної церкви, поширюють свій захист на православні школи, вступають у політичні союзи із залишками православної шляхти, міщанами та духовенством, до козацтва тяжіють і селянські маси в їхньому стихійному протистоянні кріпацтву. Іншими словами, навколо козацького ядра формується широка коаліція соціальних класів. Саме ці обставини, на думку І.Лисяка-Рудницького, дозволяють до великого повстання 1648 р. застосувати термін «національно-визвольна війна».

Висновки І.Лисяка-Рудницького підтверджує і зацікавлення державницькими ідеями так званої тогочасної інтелігенції, основною репрезентативною верствою якої було духовенство. Про це свідчать твори полемістів, а саме «Пересторога», «Палінодія» та Густинський літопис, написані архімандритом Києво-Печерської лаври З.Копистецьким, «Кроніка» Феодосія Софоновича — сучасника і близького знайомого Богдана Хмельницького.

Отже, вже напередодні національно-визвольної війни, державотворчі ідеї займали чільне місце у свідомості провідних прошарків українського населення. Це підтверджують і дослідження стану політичного мислення українців XVII

ст. академіком О.Оглоблином, який тогочасні державницькі спрямування українців об'єднав у три основні групи: перша, «ягеллонський легітимізм», який допускає можливість і доцільність існування українських земель в складі Речі Посполитої у статусі окремої політико-територіальної одиниці (А.Кисіль, П.Могила, С.Косов); друга, вироблена українськими протестантами-аріанами, прагне створення українською шляхтою «Руського князівства», чи «Великого князівства Руського» поза межами литовсько-польської держави; і третя, що виникла в провідних козацьких колах, висловлювала можливість і творення окремої держави — «козацького панства» на старих теренах Наддніпрянщини і на землях колонізації [7, с. 15]. Однак, українським дослідникам — В.Смолю та В.Степанкову, «Важко погодитись з міркуванням відомого дослідника О.Оглоблина про формування в суспільно-політичній думці кількох концепцій державного політичного устрою українських земель... Аналіз виявлених нами джерел дозволяє говорити про появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів автономії для козацького регіону» [8, с. 21].

Наведені аргументи видаються цілком достатніми для можливості застосовувати поняття «національно-визвольна війна» до «повстання Хмельницького». Однак, варто пам'ятати, що «національним» воно було у контексті XVII ст., у тому сенсі, в якому були такими попередні повстання Нідерландів проти Іспанії або Чехії проти австрійських Габсбургів» [4, с. 60]. Подібно до України, у кожному з трьох наведених випадків соціальні (станові) та релігійні фактори мали велике значення, але неправомірно заперечувати наявність національного виміру.

Внаслідок складних політичних обставин козакам не вдалося домогтися повної незалежності. Однак, вони тривалий час зберігали Україну як окрему політичну одиницю, яка за своєю соціальною системою, інституційним зразком і типом

культури чітко відрізнялася від сусідніх країн. Більше того, зважаючи на те, що перші прояви свідомості національної окремішності (за принципом «ми» «не-ми») народів Європи (за сукупністю трьох визначальних компонентів — релігійна приналежність, мова і територія) припадали на добу, що передувала на цілий дистанційний «крок» (у розмір століття) французькому зламу епох, маємо всі підстави стверджувати, що наші перші національні «потуги» збігалися у часі з аналогічними процесами у Західній Європі.

Не вщухають суперечки і щодо можливості соціальної революції в період Хмельниччини. В їх основі лежить народна свідомість, зокрема Лівобережної України, у пам'яті якої закарбувалася ідея про те, що велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегороди й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Згодом дана думка потрапляє на сторінки історичних документів і міцно вкорінюється в українській історіографії та історіософії ХІХ — поч. ХХ ст. Це дає підстави для постулювання думки про те, що Україна «випередила» Французьку революцію й була чи не першою новітньою демократичною нацією в Європі, усі громадяни якої були «братями» із рівними правами та засадничо рівними життєвими шансами.

Однак, І.Лисяк-Рудницький не погоджується з такою точкою зору, адже «При тодішньому укладові економічних взаємин, при ступеневі розвитку громадських ідей не лиш в Україні, а й у всій Європі козацька держава не могла будуватися на іншій базі, як станового устрою», соціальна революція доби Хмельницького знищивши польський шляхетський устрій, поставила на його місце нову форму станового ладу та не зовсім неможливу в той час модерну демократію»[3, с. 27]. Звичайно, продовжує вчений, увесь уклад міжстанових взаємин був в Україні інший, прогресивніший і корисніший для тих груп населення, що не належали до привілейованої верстви. Це підтверджує покращення економічного та пра-

вового статусу селян, незалежна позиція міст, автономія церковної організації. Проте, «до козацької України ніяк не вільно підходити з критеріями модерної демократичної нації. Адже ті елементи корпоративних і особистих вільностей, що були в козацькій державі, споріднювали її з тогочасним Заходом, та, при нормальному розвитку, дали б Україні ще на переломі 18 та 19 століть змогу перетворитися в націю в новітньому розумінні» [3, с. 27].

Загалом погоджуючись із висновками І.Лисяка-Рудницького, про історичну закономірність трансформації козацької держави у національну станову, Л.Онішкевич зазначає, що «... коли ще не скінчений новий етап історичного розвитку, коли немає передумов для створення суспільства вищого етапу, боротьба й перемога можуть принести силу змін (епохального значення набуде визволення національне), але самої основи суспільно-правових відносин вона принести не може. Інша річ, що форми суспільно-правової структури суспільства можуть зазнати чималих змін» [9, с. 175–176]. Однак, на відміну від І.Лисяка-Рудницького, він акцентує увагу на становості козацької гетьманської держави від самого її виникнення, доходючи до заперечення соціального змісту національно-визвольних змагань в Україні: «По формі, — пише Л.Онішкевич, — у ній усе нове. Зникла польська адміністрація, і замість неї країною правлять, під кермом гетьмана, козацькі полковники, сотники й інша козацька старшина. Форми устрою зовсім відмінні від попередніх. Але суспільно-правові відносини дуже швидко входять у нормальну для європейських суспільних організацій XVII-XVIII ст. колію суспільства станового типу. Через це на Україні не сталося соціальної революції, ідей і завдань якої шукала в Хмельниччині соціалістична й народницька історична наука. Через це суспільство України швидко знову розколюється на стани. Ці стани мають нові назви, але суть станових відносин залишається незмінна. Це відносини між дідичем і

селянином-кріпаком, з виділенням міст, як станових осередків ремісництва й торгівлі» [9, с. 176].

На нашу думку, під час національно-визвольних змагань в Україні відбулася як національна, так і соціальна революція, які були здійснені в контексті свого часу — становий устрій не зник, а видозмінився. Саме тому, на соціальному рівні козацька традиція жила серед мас поневоленого селянства, але тут за вихідну точку правила радше не Гетьманщина, а Запорозька Січ, а також пам'ять про минулі повстання проти гнобителів та експлуататорів простого люду. Живучість цієї традиції можна побачити у «Київській козащині» 1855 р., коли під час Кримської війни селяни понад п'ятисот сіл Київської губернії стихійно зорганізувалися на козацький лад і відмовили у послухові своїм господарям і царським урядовцям.

Загалом, національно-визвольна війна мала неабиякий вплив на свідомість українського населення, що ясно виразилось у формуванні національної самосвідомості та протистоянні соціальному гнобленню. Внаслідок цього у свідомості українців на довго затаїлась ідея боротьби за власне самовизначення. Однак, так і не сформована самостійна українська Гетьманська держава була змушена впасти під тиском царського та польського наступу.

Основною причиною падіння української Гетьманської держави, що тривалий час підтримувалась майже всіма верствами населення була слабкість центральної влади та нестача її легітимних підвалин, адже «Гетьманський уряд не був демократичною магістратурою, республіканським президентством, виборним на означений реченець та точно відомими конституційними правилами. Рівночасно гетьманський уряд не був спадково-монархічним. Гетьманська влада не передавалася законно ані шляхом спадкування, ані шляхом правильного вибору; вона обсаджувалася методом «доконаного факту» на випадкових збіговищах або інтригами старшинських клік, —

звичайно, під натиском сторонніх потуг — «протекторів» [6, с. 341]. Безперечно, при такій структурі верховної влади гетьманат не міг набрати рис тривалості та авторитету, особливо в період Руїни, коли «бійки» за булаву призвели до повного розхитання Козацької держави.

Щасливим виключенням у цей період можна назвати Б.Хмельницького, який обґрунтував концепцію монархічної гетьманської влади. Коронуватися ж самому на князя чи короля Б.Хмельницькому не дозволив «великий державницький такт». Адже революційне походження його влади було надто свіже, монархічний же авторитет базується на спадковості. «Колишній чигиринський сотник, — пише І.Лисяк-Рудницький, — міг бути щасливим революційним вождем, але не легітимним «самодержцем руським»» [6, с. 341]. Монархічні прагнення Б.Хмельницького були пов'язані із сином Тимошем, який змолоду привчався до булави, був одружений з донькою молдавського господаря, отримав би авторитет та ореол монарха.

Поразку українського монархічного легітимізму зумовили різні причини, серед яких головною є те, «що цього роду політичне світовідчужання було чуже українському народові», більше того український легітимізм не знаходячи рідного кристалізаційного пункту, спрямовувався на чужі династії. Ця ситуація двічі повторилася в українській історії, в литовсько-польському та петербурзькому періодах. У обох випадках структура політичного феномену дуже подібна: на початковій фазі йдеться тільки про визнання зверхності чужої династії, — Гедиміновичів-Ягайлонів або Романових, — при різночасному збереженні, а навіть енергійному відстоюванні самобутнього характеру українських земель; але крок за кроком це визнання чужої династії приводило до прийняття чужої державної ідеології, а згодом до повної політичної нівеляції, що й відбувається у другій половині XVIII ст.

Підводячи підсумки зазначимо, що незважаючи на те, що українська гетьманська держава так і не змогла утвердитись на політичній арені Європи, все ж «козаччина, — а зокрема, її вершковий шабель, Хмельниччина, — була таким могутнім струмом, що вона внесла тривалі нові елементи до побуту та колективної свідомості найширших народних мас (принаймні на більшості українських земель), стала невід'ємним складником української народної індивідуальності» [36, с. 22]. Коли ж із народу знову почала виростати нація, елементи козацької традиції (які були тривало вкорінені у народній пам'яті) теж починають активізуватися, виходити на денне світло, набирати політичного вістря, одним словом, скріпляти новонароджену націю. Як засвідчують українські та зарубіжні дослідники таке стихійне відродження «козацького духу» та козацьких традицій відбулося у 1917 році.

Література

1. *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації / Леонід Залізняк. — К.: Бібліотека українця, 2004. — 256 с. — (Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства. — 2-ге вид., доп.) (Бібліотека українця).
2. *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В'ячеслав Липинський. [Репринт. вид.] — К.: Дніпро, 1997. — 304 с.
3. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу та нації (методологічні зауваги) / Іван Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків та ін. // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. — 1. — С. 11–41.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Дослідження з козацької історії / Іван Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків та ін. // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. — 1. — С. 53–63.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії / Іван Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Базік,

- У. Гавриків та ін. // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. — 1. — С. 83–111.
6. *Лисяк-Рудницький І.* Правопорядок і революція / Іван Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків та ін. // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. — 2. — С. 319–331.
 7. *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність [Лекція 1]/Олександр Оглоблин. — Нью-Йорк, Організація оборони чотирьох свобод України та Спілка української молоді, 1954. — 24 с.
 8. *Смолій В. А.* Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Альтернативи, 1997. — 351с.
 9. *Ткаченко В. М.* Україна: історіософія самоорганізації / В. М. Ткаченко. — К., 1994. — 41 с. — (Інститут історії України АН України).
 10. *Швецова А. В.* Національний характер як феномен культури / А. В. Швецова. — Сімф.: Таврія, 1999. — 264 с.

В статтє проанализировано место и нациотворческое значение украинской национально-освободительной войны XVII века в украинской и европейской истории.

Ключевые слова: *нация, «неисторическая» нация, «историческая» нация, национальная революция, социальная революция, народное сознание, национальная традиция.*

The place and national creation sense of Ukrainian national liberation war of XVII century in Ukrainian and European history has been analyzed in the article.

Key words: *nation, «unhistorical» nation, «historical» nation, national revolution, social revolution, national consciousness, national tradition.*

Надійшла до редакції 21.03.2009 р.